

MAGYAR ZSIDÓK PORTUGÁL VÉDELEM ALATT 1944-BEN

1941 tavaszától Magyarország egyre jobban belekeveredett a második világháború eseményeinek sodrásába. Az év decemberére Magyarország már hadban állt a Szovjetunióval, Nagy Britanniával, valamint az USA-val és szövetségeseikkel. Ennek egyik következményeként 1943–44-re a világ számos országa megszüntette, vagy a minimálisra korlátozta diplomáciai képviselőtét Budapesten. Csak a Vatikán, néhány tengelyszövetséges állam és az európai semleges országok működtették tovább budapesti külképviseletüket. Szerepük 1944 végzetes nyarán, a deportálások idején felértékelődött. A történeti szakirodalom és emlékezet elsősorban a Svéd Királyság, Svájc, valamint a Vatikán, a pápai nunciatura, olykor a budapesti spanyol nagykövetség tevékenységét szokta kiemelni. Ezek mellett azonban a portugál külképviselet embermentésre irányuló kísérlete is figyelemre méltó.¹ Nem mellékes tényező, hogy ezek a még működő külképviseletek más országok képviselőtét is ellátták 1943–44-ben. A svéd nagykövetség képviselte például a semleges Argentínát, míg a portugál Brazíliát, amely hivatalosan hadban állt a tengely országaival.

A külföldi követségek csak 1944 késő tavaszától, kora nyaratól kezdtek érdeklődést mutatni a magyarországi zsidóság sorsa iránt. Július végén kezdte el hivatalos működését a Langlet házaspár vezetésével² a Svéd Vöröskereszt. Raoul Wallenberg 1944. július 12-én érkezett Budapestre, hogy csakhamar az embermentés egyik központi figurájává nője ki magát.³ 1944 nyarára azonban a vidéki zsidóságot már Auschwitzba, illetve kisebb részét Strasshofba deportálták, nemcsak a zsidó vallásúakat, hanem az „annak minősülő” magyar állampolgárokat is.⁴ Bár Horthy Miklós kormányzó 1944 júliusában leállította a deportálásokat, de a fővárosi zsidók feje fölött is állandóan ott lógott Damoklész kardjaként a deportálás réme. Ismeretes, hogy erre több kezdeményezés is történt, amelyeket a kormányzó személyes felelősségének tudatára ébredve igyekezett elhárítani. Emellett 1944 nyarán már komoly angolszász nyomás is nehezedett Horthyra. Diplomáciai csatornákon közölték vele, amennyiben nem állítja le a további deportálásokat, úgy a szövetséges légi-erő bombázni fogja Budapestet.

A helyzet azonban az 1944. október 15-i nyilas puccs után alapjaiban megváltozott, a korábbiakhoz képest romlott. Három nappal a nyilas hatalomátvétel után visszatért Budapestre Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer, és a deportálás új formákban, most már a fővárosból is újra megkezdődött. Az ún. védett munkaszolgálatos századokat gyakorlatilag nem tudták megvédeni a diplomaták, mert egyszerűen nem jutottak el hozzájuk. A budapesti zsidóság valósággal megrohmozta, és ostrom alatt tartotta a semleges külképviseleteket védlevélért (Schutzbrief), főleg pedig a kiutazás illúzióját nyújtó „védőütlevélért”, a Schutzpassért. Olyannyira igény volt ezekre a dokumentumokra, hogy a hivatalos követségi papírokat csakhamar hamisítani és árulni kezdték. A magyar és német hatóságok erre is hivatkozva egyre kevésbé akarták elfogadni a különböző okmányokat, különösen a cionista fiatalok által nagy számban hamisított svájci papírokat.

A portugál nagyköveti posztot 1944-ben Carlos de San-Payo Garrido töltötte be, aki azonban még 1944 júniusában elhagyta az országot. Portugáliát ezután Carlos de Liz-Teixeira Branquino ügyvivő képviselte. Eredendően az ő ötlete volt, hogy Portugália is

helyezzen védelme alá bizonyos számú magyar zsidót. Csakhogy 1944. október 29-én ő is elhagyta a magyar fővárost; ugyanis nem akarta hivatalosan elismerni a Szálasi vezette nyilas-hungarista kormányt.⁵ Garrido távozása után Gulden Gyula,⁶ a főkonzul vitte tovább az ügyeket, aki 1944. december 9-ig töltötte be hivatalát, ekkor azonban ő is külföldre távozott. A követség vezetését ezután gróf Pongrácz Ferenc, Branquino személyi titkára látta el. A külképviselet kulcsfontosságú munkatársa volt dr. Bartha Ferenc jogtanácsos is. Bartha juttatta ki Lisszabonba az ún. Auschwitz jegyzőkönyveket, és Komoly Ottóval, a magyarországi cionista mozgalom egyik vezetőjével is folytatott tárgyalásokat.⁷ Bartha nemegyszer a kistarcsai internálótáborból is kihozott embereket, megmentve őket a deportálástól.

A portugál kormány támogatta a zsidómentő akciót, mivel annak egyrészt nincs semmiféle politikai és/vagy gazdasági hátránya Portugáliára nézve. Másrészt a kétkulacsosnak tűnő portugál politikát végleg a nyugati hatalmak irányába mozdítja el.⁸ A tárgyalások eredményeként megállapodás született arról is, hogy a menekülők utazási költségét a Palesztina Hivatal és a Jewish Agency fogja állni; így ez, ha megvalósul, nem terheli majd a portugál államot.⁹

A portugál nagykövetség – vélelmezhetően Lisszabon tudtával és hallgatólagos hozzájárulásával – együttműködött a többi semleges országgal és a Nemzetközi Vöröskereszttel is a magyar zsidók megmentésére tett, néha teljesen kilátástalan kísérletekben. Ezek közé sorolható az a lépés is, miszerint a pápai nunciatúra, a svéd, a svájci, a spanyol és a portugál nagykövetségek három alkalommal is tiltakoztak a magyar kormánynál a zsidók deportálása ellen. Az 1944. augusztus 21-i tiltakozást még Branquino, míg a november 17-én és december 23-én keltezettek már Pongrácz gróf írta alá.¹⁰ Ugyancsak ilyen közös elképzelés volt a hegyeshalmi halálmenetekben részt vevők mentése is. Az elképzelés Újváry Sándortól, a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársától ered. Elgondolása szerint az összes semleges országnak együtt kellene működnie a Nemzetközi Vöröskereszt égisze alatt. Ennek eredményeként 1944 decemberében megalakult a *Departement de Cooperation*, amelyhez a már korábban említett semleges országok csatlakoztak. A kezdeményezés dicsérendő, de már késői próbálkozás volt.¹¹ 1944 decemberére nyilvánvalóvá vált a nyilas kormány számára is, hogy egyetlen semleges ország sem fogja elismerni, vagyis kár bármilyen engedményt tenni ezeknek az országoknak, pláne nem a zsidókérdésben. December 24-én bezárult a szovjet ostromgyűrű Budapest körül: elkezdődött a fővárosi zsidóság utolsó megpróbáltatása.

A zsidó szervezetekkel való tárgyalások eredményeként 1944. augusztus 20-án a portugál képviselet keretében felállították a *Section Protection* nevű egységet.¹² Ennek működési helye a Duna, majd a rózsadombi Eszter utcában, a portugál konzulátus épületében volt. Az osztály feladata volt az útlevelekérvények elbírálása, speciális portugál védlevelek kiadása. A kérelmeket Branquino bírálta el, majd pozitív esetben Gulden Gyula főkonzul – a kötelező eljárás és a díjak megfizetése után – francia nyelvű *Passeport Provisoiret* (ideiglenes útlevelet) adott ki.¹³ Ezek az okmányok 1944. december 31-ig voltak érvényesek.¹⁴ Pongrácz gróf azonban december közepén újabb három hónappal meghosszabbította az útlevelek érvényességét.¹⁵ Az okmányon azonban nem volt feltüntetve az útlevel tulajdonosának állampolgársága, ugyanis a portugál kormány nem akart senkinek sem hivatalosan is állampolgárságot adni. Az ilyen bizonylattal rendelkezőknek jelentkez-

niük kellett a Belügyminisztérium VII. közbiztonsági osztályának „c” alosztályánál, a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatalnál, majd a Központi Zsidó Tanácsnál is.¹⁶

Ezek után – hivatalosan és elvileg – mentesültek a zsidóellenes törvények és rendeletek hatálya alól, tehát például sárga csillagot sem kellett viselniük. A portugál nagykövetség is – hasonlóan más semleges országokhoz – feltételrendszert dolgozott ki arra, hogy kik kérvényezhetnek portugál útlevélet. Olyan személyről lehetett szó, aki közeli rokonságban áll portugál vagy brazil állampolgárral; komoly gazdasági kapcsolatot ápol portugál vagy brazil céggel; kulturális, művészeti téren kapcsolata van Portugáliában vagy Brazíliában, és ilyen téren szolgálatot tett valamelyik országnak.¹⁷

Az, hogy ezekben az esetekben mit jelent pontosan a „komoly” szó, jótékony homályba veszett. Mindezen feltételek teljesülése estén kellett még a *Policia de Vigilancia e Degesa do Estado* engedélye is. Az útlevélen ugyanis feltüntették annak a táviratnak a számát, melyben ezt Lisszabonból megkapták.¹⁸ A követség a nyilas puccs után fokozta tevékenységét, növelte a kiadott védlevelek számát. Bár Kemény Gábor nyilas külügyminiszternek ígéretet tettek, hogy 500 iratnál többet nem bocsátanak ki, de a kiadott igazoló passzusok száma 700–800 darabra tehető.¹⁹

A német rendészeti és biztonsági szervek eleinte megtagadták a portugál védlevelek elismerését, még azokét is, amelyeket a magyar rendőrség már korábban elfogadott. A helyzetet végül de Pedro Tovar de Lemos berlini portugál nagykövet határozott fellépése rendezte. A nagykövet elérte, hogy mégis elfogadott hivatalos papírnak minősüljenek a portugál védlevelek a német hatóságok szemében is.²⁰

A portugál védetteket Budapesten négy házba tudták elhelyezni. Legtöbben, mintegy ötszázan az Újpesti rakpart 5. számú házban voltak elszállásolva. Továbbá két Phönix (ma Wallenberg utca) utcai házba és a Katona József utca egyik épületébe költöztették őket.²¹ A védettek minden házban irodát rendeztek be ügyeik intézésére. Több érintett emlékezete szerint a védettek közül őket zaklatták a legkevésbé a nyilasok. Ellátásuk, gyógykezelésük – a mostoha háborús körülmények ellenére is – alapvetően elviselhetőnek minősíthető. Karácsonykor minden védenc ajándécsomagot kapott a képviselőtől. A portugál nemzeti színű szalaggal átkötött szeretetsomag tartalma sokrétű volt. Elsősorban élelmiszert, de játékot és orvosságot is találtak benne az üldözöttek.²² Karácsony után azonban német katonákat, mintegy 25–30 főt is elszállásoltak az Újpesti rakparti védett házban. Az eset már csak azért is félelmet váltott ki az üldözöttekben, mert közel 40, semmiféle védlevéllel nem rendelkező embert is rejtegettek a ház falai között.²³ Január elején a *Section Protection* fejenként fél kiló szalonnát osztott ki az általa védett házakban. Ez a segítség különösen annak fényében volt hasznos, hogy 1945. január elején a nyilasok behatoltak a portugál védett házakba, és megkezdték az ott lakó zsidók áttelepítését, előbb az Újpesti rakpart 5. szám alá, majd az ún. nemzetközi gettóba.²⁴ Az akció január 13-án fejeződött be. A külképviselet munkatársai tehetetlenek voltak, nem volt semmilyen eszköz a kezükben, amellyel meg tudták volna akadályozni a nyilasok intézkedését. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy január 14-én az ekkor a Zrínyi utcában működő portugál segélyező iroda telitalálatot kapott, több munkatársa is megsebesült, Bartha Ferenc egy szilánktól megvakult.²⁵

1944. november 15-én portugál védelem alatt álló munkaszolgálatos századot állítottak fel. Azoknak, akik ebbe az alakulatba kerültek, a portugál védelem alatt álló házak

környékén kellett dolgozni.²⁶ November 25-én azonban az Albrecht laktanyába vezényelték, majd innen a Józsefvárosi pályaudvarra, és – minden korábbi ígélet ellenére – bevagonírozták őket. Feladatuk Sopron környékén az ún. Keleti Fal építése volt Bécs védelmére.²⁷ Útközben páran meg tudtak szökni, a többiek viszont valamennyien meghaltak. A portugál követség mindent megtett az általuk védett munkaszolgálatosok megmentése érdekében. Sikerült is Ferenczy László csendőr alezredestől kicsikarniuk egy állásfoglalást. Eszerint a portugál védett munkaszolgálatosok nem szállíthatók el, de túl későn értek ki a pályaudvarra, már elment a munkaszolgálatosok vonata.²⁸ Ezzel gyakorlatilag befejeződött a portugál nagykövetség mentőakciója.

A fenti tömeges mentési kísérleten kívül a portugál nagykövetség több esetben is sikeres mentőakciókat tudott végrehajtani. Ezeknek az eseményeknek a helyszíne a nagykövetség Galgagyörökön található nyaralója volt. Két esetről is tudunk, amikor menekültek rejtőzködtek a házban. 1944 tavaszán Garrido nagykövet titkárnője és annak családja talált menedéket az épületben. Őket azonban a Hain Péter vezetése alatt álló, magyar Gestapónak is nevezett magyar királyi Állambiztonsági Rendészet detektívjei letartóztatták, miután 1944. április 30-án behatoltak a diplomáciai védelem alatt álló objektumba.²⁹ Az esetből diplomáciai skandalum lett. Május 3-án Garrido érlyes jegyzékben követelt teljes körű vizsgálatot. Hainéknak végül valamennyi őrizetbe vett személyt szabadon kellett engedniük. A behatolás során a detektívek által lefoglalt értékeknek azonban nyoma veszett, soha többé nem kerültek elő.³⁰ Az elengedett titkárnő Garridóval együtt június 5-én hagyta el az országot, a többi üldözött³¹ október 29-én.³²

Az 1944-es év végén egy kb. 20 fős csoport rejtőzködött a galgagyöröki villában. A menekültek között találunk zsidókat és politikai okokból üldözötteket egyaránt. A csoport részletes összetétele nem ismert. 1945. január 1. éjjelén a házat nyilas pártszolgálatosok és rendőrök körbevették, és a bent lévők közül 10 főt elhurcoltak. Alighanem kivégezték őket. A csoport többi tagjának sorsa is ismeretlen.³³

Meg kell még említenünk, hogy Chorin Ferenc³⁴ és családja is – a „rokoni csoport”, miként hivatalosan nevezték a közel 50 fős szállítmányt – Portugáliába távozott.³⁵ Megmenekülésük előzménye az volt, hogy a Weiss Manfréd Műveket és társvállalataikat, illetve a fölöttük lévő ellenőrzési jogot Chorinék 25 évre átadták az SS-nek „bizalmi kezelésre”. Chorin tárgyalópartnere Kurt Becher SS-Obersturmbannführer volt.³⁶ A megegyezés, amelyet 1944. május 17-én írtak alá, 4. pontja kimondta, hogy a „rokoni csoport” számára lehetővé teszi Magyarország elhagyását, valamint azt, hogy jelentős mennyiségű készpénzt vigyenek magukkal, illetve fognak kapni az SS-től.³⁷ A család nagyobbik része június 25-én Stuttgartból két Lufthansa különgéppel repült Lisszabonba.³⁸ Veesenmayer teljhatalmú nagykövet azonban kifogásolta ezt az eljárást, mármint hogy „zsidó magyar milliomasok” elhagyhatták az országot. Indoklása szerint ez egyrészt Magyarországon is feltűnést keltett, valamint kérdésessé tette a német fél szándékát „a zsidókérdés igazságos és következetes keresztülvitele iránt”. A „rokoni csoport” öt tagját az SS túszként visszatartotta Bécsben.³⁹

Összességében megállapíthatjuk, hogy Portugália is számos magyar zsidót helyezett védelme alá. Tette, tehette mindezt addig, amíg a nyilas kormány érdekei megengedték. Az azonban megállapítható, hogy a svájci, svéd vagy vatikáni akciók és a portugál kísérlet között volt egy alapvető különbség. Előbbiek esetében egy diplomata vezette a

mentőakciót, míg portugál részről ez nem mondható el. (A spanyol eset, amelyről itt nem szólhatunk, ebből a szempontból vegyes és rendhagyó.) Pedig vélelmezhetően a portugál követségnek is voltak, illetve kiépíthetőek lettek volna a szükséges magyar és német kapcsolatai. Dilemma, amennyiben Garrido nem zsidó származású, vajon lett volna-e valaki, aki képviseli az ügyet. A kérdés – mármint hogy miért nem következett ez be – már csak azért is érdekes, hiszen Portugáliában közel százezer zsidó menekült élt a háború alatt.

Jegyzetek

¹ Portugália és Magyarország között 1939-ben létesült nagykövetségi szintű diplomáciai kapcsolat.

² Valdemar Langlet (1872–1960): főszerkesztő, sokoldalú nyelvész, kultúraközvetítő. 1934-től a budapesti Pázmány Péter Egyetem svéd lektora, a svéd főkonzulátus, majd 1938-tól a svéd követség munkatársa. 1944 májusától a Svéd Vöröskereszt fődelegátusaként számos munkatársával – köztük feleségével, Ninával – együtt ún. menlevelek segítségével ezrek életét mentette meg. Tény, hogy Wallenberg és a Langlet házaspár viszonya nem volt felhőtlen. A témáról részletesen lásd: *Langlet, Nina: A svéd mentőakció, 1944.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1988.

³ Wallenberg működéséről és eltűnéséről számos könyv és tanulmány született az elmúlt 60 évben.

⁴ A zsidó fogalmát az 1938-tól megjelenő zsidótörvények egyre szigorúbban, egyre inkább „faji” alapon definiálták (1938. évi XV. tc.; 1939. évi IV. tc., 1941. évi XV. tc.).

⁵ *Lévai Jenő:* Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók megmentésére. Budapest, 1946. 142. (A továbbiakban: Fehér könyv.)

⁶ Gulden korábban a herendi porcelángyár ügyvezető igazgatója volt. A főkonzuli posztot azért vállalta, hogy a piacaitól a háború miatt elvágott gyár termékeit a semleges Portugálián keresztül juttassa el a megrendelőkhöz.

⁷ Fehér könyv, 141. és *Bán Éva:* Budapest Lisszabon 1944–1945. In: Valóság, 2003/6. 97.

⁸ Bár Portugália végig semleges státusú ország volt a második világháború alatt, Salazar a tengelyhatalmakkal szimpatizált. 1943-ban azonban engedélyezte, hogy brit csapatok katonai bázist létesítsenek az Azori-szigeteken, és a portugál gyarmatokon kibányászott krómot és rezet is rendelkezésükre bocsátotta. Ezeket a lépéseket a Lisszabonban élő népes német kolónia megdöbbenéssel fogadta. *Birmingham, David:* Portugália története. Budapest, 1998. 143.

⁹ Fehér könyv, 141.

¹⁰ Az egyes memorandumok szövegét idézi *Elek László:* Az olasz Wallenberg. Budapest, Széchenyi Kiadó Kft. 1989. 54–55, 69–72 és 90–91.

¹¹ *Lévai Jenő:* Szürke könyv. [Budapest] Officina, 1946. 197. (A továbbiakban: Szürke könyv.)

¹² Fehér könyv, 141.

¹³ Fehér könyv, 142.

¹⁴ Szürke könyv, 215.

¹⁵ Szürke könyv, 216.

¹⁶ Fehér könyv, 142.

¹⁷ Fehér könyv, 141.

¹⁸ *Bán:* i. m. 41.

¹⁹ Pontos szám nem állítható, maga Lévai is különböző könyveiben hol 700, hol 800 darabot említ, míg Branquino egy jelentésében kb. 800 ideiglenes útleveletről ír. *Bán:* i. m. 104.

²⁰ *Braham, Randolph L.:* A népiirtás politikája. A holocaust Magyarországon. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997. II. kötet 1193. és *Bán:* i. m. 101.

²¹ Szürke könyv, 216.

²² Fehér könyv, 142–143.

²³ Szürke könyv, 217.

²⁴ Fehér könyv, 143.

²⁵ Fehér könyv, 143.

²⁶ Szürke könyv, 217.

²⁷ Szürke könyv, 217.

²⁸ Szürke könyv, 218.

²⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ABTL) V-107222; V-77426/b (Baky László vallomása) és Bán: i. m. 94-95.

³⁰ ABTL -77426/a (Sztójay Döme vallomása és Gábor Vilmos levele).

³¹ Köztük Tom Lantos amerikai kongresszusi képviselő felesége, Tillmann Ágnes is.

³² *Braham*: i. m. II. kötet 1193.

³³ ABTL V-107222.

³⁴ Chorin 1944 tavaszán a Gestapo foglya volt, és a Bécs melletti Oberlanzendorfba deportálták. Innen hozta vissza Budapestre a tárgyalásokra Becher. A tárgyalások után nem sokkal Bechert előléptették Standartenführerré.

³⁵ A Chorin család és közvetlen környezetének megmeneküléséről részletesen lásd: *Karsai Elek-Szinai Miklós: A Weiss Manfréd vagyon német kézre kerülésének története*. In: Századok, 1961/4-5. szám, *Szita Szabolcs: A Gestapo Magyarországon*. Budapest, Korona Kiadó, 2002.

³⁶ Becher rövid Magyarországi tartózkodása alatt gyorsan felmérte a gazdasági viszonyokat. Tisztában volt azzal, hogy a Weiss-Chorin-Mauthner család kezében volt az egész magyarországi gyáripar tőkéjének 50%-a. *Berend T. Iván - Ránki György: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933-1944)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. 393-395.

³⁷ 600 000 USA dollár és 250 000 birodalmi márka szerepelt a szerződésben.

³⁸ Veessenmayer levelét közli: *Benoschofsky Ilona-Karsai Elek: Vádirat a nácizmus ellen*. Budapest, MIOK, 1967. III. kötet 81.

³⁹ *Szita*: i. m. 185.